

Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка: компаративістський аналіз

Аналізуються особливості зображення булав на портретах українських гетьманів з «Літопису» Самійла Величка.

Ключові слова: Самійло Величко, літопис, гетьман, булава

2020 рік ознаменований святкуванням 350-річного ювілею видатного українського літописця Самійла Величка та 300-ліття від часу завершення пам'ятки історико-політичної думки ранньомодерного періоду історії України – «Літопису» Самійла Величка. Незважаючи на те, що цей твір тричі публікувався, ювілейного року Інститут історії України НАН України та Центр з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету вже кілька років планують нове його перевидання. Справа в тому, що науковці досі знаходять в «Літописі» актуальні для дослідження моменти та й сам текст перевидань, порівняно з оригіналом рукопису, що зберігається у фондах Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), містить значну кількість неточностей. Зокрема, проблемна ситуація склалася з портретами гетьманів, представленими на мініатюрах у рукописі літопису. Перипетії щодо їхньої публікації проаналізовано Т. Таїровою-Яковлевою в статті «Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання» [19].

По-перше, представники Тимчасової комісії для розбору древніх актів, котрі підготували до першої публікації текст рукопису, зазначивши в передмові, що наявні в «Літописі» 10 портретів українських гетьманів – «доволі немистецької роботи», не включили їх до видання [8, с. 8]. Але через незначний проміжок часу, на замовлення В. В. Тарновського, в період поширення серед українського панства козацького походження тенденцій до усвідомлення національної ідентичності, київський художник Г. А. Васько намалював олійними фарбами значні за розмірами копії обраних портретів, дещо змінивши оригінальні зображення. Трансформовані портрети І. Виговського, П. Тетері, Д. Многогрішного, І. Брюховецького та М. Ханенка було опубліковано в

книзі В. Антоновича і В. Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» [5]. Саме їх найбільш тиражували впродовж понадстолітнього часу наукові й науково-популярні видання, із зазначенням, що це – портрети з літопису Самійла Величка. Друге видання, опубліковане ВУАН у 1926 р. (було надруковано лише перший том), містило оригінальні зображення Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького. В перевиданому 1991 р. українською мовою «Літописі» містяться як оригінальні портрети, так і інтерпретовані Г. А. Васьком [6; 7].

По-друге, оскільки портрети в рукописі «Літопису» не підписано, традиційно їх атрибутували за розташуванням у певному місці тексту. Але Т. Таїрова-Яковлева засумнівалася у правильності приписування портретів П. Дорошенкові та І. Самойловичу. Перший справді не відповідає «канонічному» зображенню, представленим на гравюрі австрійця Йоганна Лерха 1674 р. Але, це, вважаємо, без глибокої аргументації, не може заперечити можливість зображення автором портрета саме П. Дорошенка. Щодо аргументації дослідниці відносно другого портрета, виникли суттєві заперечення. Оскільки очі зображеного заплужені, а руки «складені на грудях», Т. Таїрова-Яковлева зробила висновок, що це – І. Брюховецький «во гробу» [19, с. 191]. Насправді, руки гетьмана складені не в поховальній, а в молитовній позиції, так званій позі «кроткого передстояння». «Кротость» важлива якість справжнього християнина, яка поєднує м'якість характеру з твердістю духу. Саме такий образ І. Самойловича змальовує літописець [9, с. 305]. До того ж, таким чином автор портрета міг акцентувати священницьке походження гетьмана. До речі, в такій позі його (щоправда, з відкритими очима) зображено на прижиттєвому портреті на стіні Троїцького собору Густинського монастиря [11, дод. 3, табл. 3, № 43]. Ну і, насамкінець, вірогідність версії Т. Таїрової-Яковлевої заперечує факт наявності на портреті родового герба І. Самойловича. Тобто, всі портрети можна вважати такими, що передають уявні чи реальні образи конкретних українських гетьманів, якими їх хотів передати автор (чи автори) малюнків.

Стосовно проблеми авторства зображень серед дослідників немає одностайної думки. Наприклад, Ю. О. Шпак зазначає, що всі портрети міг намалювати особисто автор літопису, хоча: «... є сумніви стосовно авторства деяких... Це пов'язане з біогра-

фічними відомостями про Самійла Величка. Відомо, що наприкінці роботи над Літописом, він втратив зір, тому другу частину цього твору написано його учнями та помічниками під диктовку» [20, с. 201]. Т. Г. Таїрова-Яковлева не така категорична: «... Із великою долею ймовірності можна припустити, що автор ілюстрацій бачив цих людей навіч і робив не парадні портрети, але живі замальовки, в яких він аж ніяк не лестив «сильним світу цього», а зображував їх з усіма вадами, талановито підкреслюючи індивідуальні риси. Цілком імовірно, що художник навчався в Києво-Могилянській академії й був обізнаний із живописними взірцями Відродження... А можливо, ним був сам С. Величко? Принаймні можна не сумніватися, що він не став би вмщувати у своєму творі, на який поклав стільки праці, далекі від оригіналів зображення. А у військовій канцелярії, де він служив, точно пам'ятали обличчя гетьманів» [19, с. 191]. Детальний же аналіз оригінальних зображень, вказує на те, що художні почерки їх авторів різняться. Цей факт констатувала ще К. Лазаревська у передмові до другого видання «Літопису». Зокрема, вона звернула увагу на те, що портрет Богдана Хмельницького намальовано у своєрідній манері на тому ж папері, на якому писана перша частина рукопису тушшю, сепією і блейвайсом. Портрети Івана Виговського та Юрія Хмельницького мальовано в іншій манері, лише тушшю та сепією, на іншому папері [17, с. XIV XV]. Ми дотримуємося думки, що авторів у портретів було кілька, але скільки – можна буде визначити лише після публікації якісних копій усіх зображень. Або ж – під час безпосереднього ознайомлення з оригіналом рукопису.

У цій статті вперше аналізуються зображення на портретах військових клейнодів – булав, що вособлювали найвищу військову владу. Не дивно, що цей головний атрибут гетьманської влади міститься на всіх портретах (рис.). Зважаючи на тогочасний становий символізм, булава для козацького середовища була сакральною річчю. Ще 1581 р. під час обрання ватажком С. Зборівського, в промові запорожців, що супроводжувала подію, булава сприймалася ритуальною санкцією зведення в гетьманський чин: «...подаємо тобі, цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували. А ми тепер при тій булаві віддаємо твоїй ласці самих себе із нашим вірним хотінням і всілякою послушністю, бажаючи тобі того, щоб довго

нами керував, через що зажив безсмертної слави собі, нам, милій вітчизні та своїм нащадкам» [12, с. 250; 21, с. 22]. Козаки сприймали цей атрибут гетьманської влади якщо не як річ, що має магичну силу та ошаслиблює гетьманський провід, то, принаймні, як уособлення доброї слави й воєнного щастя Війська Запорозького.

Кожне зображення булави на портретах індивідуальне і має певну семантику, характеризує авторський задум щодо донесення до читача літопису певного образу. Розрізняються булави розташуванням та оздобленням. Саме на них і акцентуємо увагу в своєму дослідженні.

Помітно, що І. Брюховецький, П. Дорошенко, М. Ханенко та І. Мазепа тримають булаву в правій руці, Б. Хмельницький, І. Виговський та П. Тетеря – у лівій, а на портретах гетьманів Ю. Хмельницького, Д. Многогрішного й І. Самойловича вона лежить на столі. Таким чином, по-перше, автор малюнків міг передати гетьманів правшами або лівшами. По-друге, покладена на стіл булава може символізувати певні риси характеру цих гетьманів. Але, звичайно, головним у такому зображенні є зайнятість їхніх рук. У І. Самойловича вони складені у молитовній позиції, Ю. Хмельницький тримає в руці інший предмет. Руки Д. Многогрішного зображено так, ніби він з кимось спілкується.

Булави в руках І. Виговського, І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка та М. Ханенка зображено вертикально. Подібне положення притаманне парадним зображенням інсигній володарів різних держав. Зокрема, так тримають їх царі та королі на парадних портретах. Тобто, в даному випадку булави підкреслюють репрезентативний характер портретів очільників європейської держави. На першому і останньому портретах гетьманів з літопису положення булав оригінальне – гетьмани тримають їх у руці горизонтально. У Б. Хмельницького наверх булави дещо нахилене. Цим самим ніби підкреслюється особливість цих діячів, привертається увага до них. Разом із тим, дане положення символізує своєрідну завершеність військових справ, підкреслює своєрідну втому, яка вбачається в позах та рисах обличчя власників булави.

У семи гетьманів булави намальовано повністю. На булаві Ю. Хмельницького зображено лише яблуко зі втулкою та частину руків'я. На портретах П. Дорошенка та І. Самойловича гетьманську інсигнію хоча і вимальовано більш детально, однак також

не повністю – руків'я зображено лише на половину. Яблука всіх булав кулеподібні, з невеликими фігурними навершнями, руків'я знизу закінчуються втулками з облямівками. Облямівками прикрашено й руків'я кількох булав. Очевидно, ці форми булав автор малюнків обрав не випадково. Справа в тому, що у вітчизняних музейних колекціях представлені й булави із грушеподібними та еліпсоподібними яблуками. Але, як свідчать джерела, саме інсигнії з кулеподібним яблуком були найрозповсюдженіші серед жалуваних булав. Можливо, в даному випадку підкреслювалася панівна зовнішньополітична орієнтація гетьманів.

На портретах із першого тому «Літопису» (Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького) булави дуже подібні за формою. Головна відмінність – наявність горизонтального орнаментального пояса по центру яблука булави І. Виговського та кількість концентричних смуг на втулках. Вважаємо, це може бути одна і та ж булава. Справа в тому, що у джерелах з 1654 по 1660 р. фігурує лише булава, жалувана російським царем (січень 1654 р., вересень, листопад 1657 р., лютий 1658 р., жовтень 1659 р.) [3, стб. 231; 1, с. 13, 45, 254; 6, с. 263]. Але, якщо взяти до уваги інформацію з листа боярина В. В. Бутурліна від 20 грудня 1653 р. до царя Олексія Михайловича, ця булава була оздоблена дорогоцінним камінням [3, стб. 225]. Тому тільки зображення клейноду в руках гетьмана І. Виговського відповідає цій характеристиці. Донині подібних булав науковцям не вдалося віднайти ні у вітчизняних, ні в зарубіжних музейних колекціях. Хоча у фондах Національного музею історії України (РДМ-1842) та Волинського обласного краєзнавчого музею (КВ-3021 МЗ-389) зберігаються схожі інсигнії, але замість оздоблення камінням вони мають гравіювання.

Більшість булав на гетьманських портретах із другого тому «Літопису» оздоблено багатше. Так, клейнод П. Тетері (рис. 5¹) не схожий ні на який аналог з інших портретів, ані на відомі музейні артефакти. Кулеподібне яблуко цієї булави оздоблене різними вертикальними опуклими «пелюстками», що розеткоподібно розходяться від вертикальної осі, і подвійною опуклою горизонтальною облямівкою по центру яблука та в середній частині руків'я. На нашу думку, в даному випадку автор малюнка відобразив реально існуючу булаву, а її відмінність від інших по-

¹ Рисунки див. на вклейці VI.

яснюється походженням. Відомо, що її привіз 1663 року І. Мазепа з Речі Посполитої [22, с. 214–215].

П. Дорошенко та І. Брюховецький тримають типові для свого часу клейноди. Так, на портреті керманіча Правобережного Гетьманату П. Дорошенка зображена турецька булава (рис. 6). Хоча достеменно не відомого, яка саме – надана 1669, 1672 чи 1674 рр. Художник в «Літописі» зобразив її з яблуком, щедро оздобленим дорогоцінним камінням та гравіюванням, зверху з навершям, а знизу – з прикрашеною подвійною облямівкою втулкою. Опис деяких турецьких булав Дорошенка зберігся завдяки доповідній записці Степана Часовнікова про приймання до Збройної Палати клейнодів гетьмана від 30 жовтня 1676 р. Зокрема, на портреті може бути зображена «...булава з напоями золотими, з чорнінням, місця на яблущі і гніздах, в які вставлено каміння золоте, а в них 13 камінців смарагдів, 6 камінців і в тому числі 5 каменів рубінів, а шостий – простий, між місцями чорніння земля, а руків'я срібної чеканки, різне» [4, стб. 767]. Булава XVII ст., стилістично схожа на клейнод П. Дорошенка, зберігається у фондах Львівського історичного музею (ЛІМ-№3-3917). Камінням та гравіюванням, але іншим ніж у Дорошенка, оздоблено й булаву очільника Лівобережного Гетьманату І. Брюховецького (рис. 4). Російські джерела зберегли відомості про подібну булаву, яку йому привіз і офіційно вручив від імені російського царя стольник і князь Микита Гагарін 15 серпня 1663 р.: «...булава срібна, золочена, з бірюзою і раковинами... на булаві тафта багряна...» [16, арк. 138].

Клейнод, жалуваний королем Речі Посполитої, зображено в руках гетьмана М. Ханенка. Незважаючи на існування довгий час в українській історичній науці думки, що польський монарх визнав урядування П. Дорошенка і надіслав йому булаву, В. Смолій та В. Степанков довели, що в листопаді 1671 р. вона була вручена саме Ханенку [18, с. 496]. Як і П. Тетеря, М. Ханенко, тримає не характерну ані для української, ані для польської традиції булаву, аналоги якій відсутні як в музейних колекціях, так і в парадному та батальному живописі. Проте в мистецькому плані цей екземпляр доволі цікавий. Автор малюнка детально вималював оздоблення яблука гетьманського клейноду (рис. 8). Воно має по центру горизонтальний орнаментальний пояс, подібний до нанесеного на булаву Івана Виговського, але знизу тримається на чашелистнику, що плавно переходить у втулку з облямівкою.

Подібним чином оздоблено й булаву Івана Мазепи (рис. 10), але в неї іншої форми каміння в горизонтальному фризі, чашелистник, а також наявна розетка під наверхшам, відсутня в булаві Ханенка.

На портретах Д. Многогрішного й І. Самойловича зображено одну булаву (рис. 7, 9), яблуко якої дуже схоже на клейнод у руках І. Виговського. Але на ній відсутня інкрустація камінням. Справді, на гетьманських елекціях 1669, 1672, і в 1687 рр. фігурувала одна і та ж московська булава [10, с. 150; 13, арк. 78; 2, стб. 944; 14, арк. 33–34; 15, арк. 119].

Кілька слів про те, чи можна вважати зображення булав на портретах з літопису Самійла Величка такими, що адекватно відображають реальні інсигнії конкретних українських гетьманів. Вважаємо, що в багатьох випадках так. Перебуваючи в канцелярії Генерального військового писаря з 1690-х років, літописець на власні очі бачив принаймні булаву І. Мазепи. Люди з оточення літописця, безсумнівно, могли бачити булаву в руках І. Самойловича, М. Ханенка та П. Дорошенка. Деталізація зображення булав П. Тетері й І. Брюховецького наштовхує на думку про вірогідність знайомства автора малюнків з їхніми оригіналами. Певна схематизованість відтворення булави Б. та Ю. Хмельницьких, відсутність на ній оздоблення наштовхує на думку про можливість зображення не реальної інсигнії, жалуваної московським царем, а її узагальненого образу.

Таким чином, Літопис Самійла Величка є важливим джерелом для вивчення булав, як символів найвищої влади Гетьманщини і Війська Запорізького. Місця розташування булав на малюнках з нього підкреслюють створені літописцем образи гетьманів. Оздобленням «яблук» акцентовано увагу на походженні інсигній та фактах використання різними гетьманами однієї булави (як у випадку з клейнодами Б. та Ю. Хмельницьких, Д. Многогрішного й І. Самойловича), що підтверджуються писемними джерелами. На портреті П. Дорошенка зображено булаву, якій існує безпосередня аналогія в музейній колекції, що дозволяє більш точно датувати музейний екземпляр. На інших зображено клейноди, повних аналогій яким поки що не віднайдено. Але це не значить, що їх не існує. Оскільки екземпляри з головної збірки, де зараз зберігаються оригінали булав, Збройної палати Московського Кремля, досі не введено до наукового обігу.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4: 1657–1659. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Эттінгера, 1878. – Т. 9: 1668–1672. – 1037 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Пантелеевых, 1878. – Т. 10: (Дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россією. 1653–1654. – 838 стб.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: в 15 т. – СПб.: Типография Эттінгера, 1882. – Т. 12: 1675–1676. – 437 с.
5. Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-западной России в биографиях и портретах. По коллекции В. В. Тарновского / В. Б. Антонович, В. А. Бец. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1883. – IV, 82, II с., 20 л. ил.
6. Величко С. В. Літопис: в 2 т. / С. В. Величко; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 1991. – 371 с.
7. Величко С. В. Літопис: в 2 т. / С. В. Величко; [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 1991. – 642 с.
8. Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII ст.: в 4 т. / С. Величко. – К.: в Лито-типографском заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. 1: Сказание о войне казацкой с поляками, через Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми летах точившейся, а до двенадцати лет у Поляков с иными панствами провлекшейся. – 1848. – VIII, 454, 51, XXX, II с.
9. Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII ст.: в 4 т. / С. Величко. – К.: в Лито-типографском заведении Иосифа Вальнера, 1848. – Т. 2: Повествования летописаная о малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и здесь описанная. – 1851. – 612, XVII, III с.
10. Гордон П. Дневник 1684–1689 / П. Гордон; [пер. с англ. Д. Г. Федосова]. – М.: Наука, 2009. – 340 с.
11. Ковалевська О. О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – Ч. 2. Додатки. – 330 с.
12. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). / І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів; [упоряд. Б. З. Якимович]. – Львів: друк Медичький-Тиктор, 1936. – 570 с.
13. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. – Ф. 124. Малороссийские дела 1654 – 1746 гг. – Оп. 2. – Д. 7. Акты избрания в Глухове при боярине князе Ромодановском в Малороссийские гетманы Демьяна Игнатовича Многогрешного учинившего двадцать

- семь договорных статей с приложением неженских и киевских мешан просительных статей, с воспоследовавшими на оные ответами, и с записью по которой он гетман со старшиною, казаками и мешанами учинили царю Алексею Михайловичу присягу за подписанием его гетмана и малороссийского духовенства и старшины 6 марта 1669 г. — 143 л.
14. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 124. Малороссийские дела 1654 — 1746 гг. — Оп. 2. — Д. 11. Акт отрешения от гетманства Ивана Самойловича и избрание 25 июля в Крымском походе у речки Коломак в Гетманы генерального асаула Ивана Мазепу при боярине князе Василие Голицыне. Тут же статьи учиненные в оном же походе, и в двойне написанные, из которых первые подписаны им гетманом и всею малороссийскою старшиною с приложением его гетманской в верности к государям присяги, а вторые духовными малороссийскими особами июль 1687 г. — 296 л.
 15. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 124. Малороссийские дела 1664 — 1798 гг. — Оп. 5. — Д. 10. Статейный список об избрании Ивана Самойловича гетманом, показание Ивана Мазепы о действиях и настроениях Дорошенка не ранее 1672 г. — 146 л.
 16. Российский государственный архив давних актов, г. Москва. — Ф. 214. Сибирский приказ 1614 — 1717 гг. — Оп. 3. — Д. 6672. О избрании на гетманство в Малороссии Ивана Брюховецкого и о посылке и о пожаловании Его Царским знаменем и булавою и о посылке оных со стольником и князем Никитою Григорьевичем Гагариным. — Ч. 2. — 237 л.
 17. **Самійло Величко**. Сказаніє о войне козацкой з поляками / С. Величко. — К.: У друкарні Української Академії Наук. — 1926. — XVI, 268 с. — Т. 1. — (Пам'ятки українського письменства).
 18. **Смолій В. А.** Петро Дорошенко: політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков; НАН України, Інститут історії України. — К.: Темпора, 2011. — 632 с.
 19. **Таїрова-Яковлева Т. Г.** Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 190–198.
 20. **Шпак Ю. О.** Портрети гетьманів у тексті Літопису Самійла Величка як вияв інтермедіальності / Ю. О. Шпак // Вісник Харківського національного університету. — 2010. — № 910. — Серія: Філологія. — Вип. 60. Ч. 1. — С. 199–204.
 21. *Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich* / [zebrał Żegota Pauli]. — Lwów: Nakładem Jan Millikowski, 1846. — 215 s.
 22. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego* / [wyd. F. Kluczycki]. — Kraków: drukarnia «Czas», 1880. — Т. 1. — Cz. 1: obejmujące pisma od roku 1629 do roku 1671. — 750 s.

Анатолій Щербань, Надія Бабкова

**Булави з гетьманських портретів літопису Самійла Величка:
компаративістський аналіз**

У «Літописі» Самійла Величка міститься 10 портретів українських гетьманів, на кожному з яких намальовано булаву. Кожне зображення цієї інсигнії індивідуальне і має певну семантику, характеризує авторський задум щодо донесення до читача літопису певного образу козацького очільника. Розрізняються булави розташуванням та оздобленням. Саме на них акцентовано увагу в представленому дослідженні. Також наведено згадки про конкретні булави у писемних джерелах та проведено аналогії з представленими у музейних колекціях.

Ключові слова: Самійло Величко, літопис, гетьман, булава.

Anatolii Shcherban, Nadiia Babkova

**Warders from Hetman Portraits in the Samiilo Velychko's Chronicle:
Comparative Analysis**

10 portraits of Ukrainian Hetmans with warders are in "Samiilo Velychko's Chronicle". Each image of this insignia is individual and contains definite semantics, characterizes author's idea about creating special character of Cossacks leader for chronicle reader. Warders differs in placing and decorations. They are in the limelight of a given research. Mentioning concrete warders in written sources are given and analogs in various museum collections are traced.

Keywords: Samiilo Velychko, chronicle, Hetman, warder.